

ISSN 2654-2366

Archive

Archive Offprint

Open Access Scientific Journal

ISSN 2654-2366

Volume 14 – 2018 Offprint

Volume No: Archive Volume 14, 2018

Editor: K. Kalogeropoulos

Date: December, 7 2018

Licensed under a Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International License. Writers are the copyright holders of their work and have right to publish it elsewhere with any free or non-free license they wish.

Cite as: Μαστοράκη, Α. (2018). Η έννοια της αρετής στον Αριστοτέλη, *Archive*, 14, σσ. 15-21.

DOI: 10.5281/zenodo.4480751

Η έννοια της αρετής στον Αριστοτέλη

Λέξεις-κλειδιά: *kolleg*, *αρετή*, *Αριστοτέλης*, *έξη*, *ευδαιμονία*, *ηθική πράξη*, *ηθική φιλοσοφία*, *ιδεώδης βίος*, *μεσότητα*, *Νικομάχεια Ηθικά*, *φρόνηση*

Μαστοράκη Ανδρονίκη, MSc στη Συστηματική Φιλοσοφία:

Abstract

The concept of virtue is a cornerstone of Aristotle's moral philosophy, which is presented, mainly, in three works: the *Great Ethics*, the *Eudemian Ethics* and the *Nicomachean Ethics*. According to Düring, in *The Great Ethics* Aristotle addresses to young listeners and places emphasis on logical argumentation and classification; [...] *Eudemian Ethics*, with the exception of the introduction, is a scientific course (Kolleg) for advanced listeners of the Academy. Finally, *Nicomachean Ethics* is a report that is addressed to a wide circle of listeners and readers. The present paper of the Aristotelian concept of virtue is based on *Nicomachean Ethics*.

Η έννοια της αρετής αποτελεί θεμελιώδη λίθο για την οικοδόμηση της ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, η οποία παρουσιάζεται, κατά κύριο λόγο, σε τρία έργα: τα *Ηθικά μεγάλα*, τα *Ηθικά Ευδήμεια* και τα *Ηθικά Νικομάχεια*. Σύμφωνα με τον Düring, «στα Ηθικά μεγάλα ο Αριστοτέλης απευθύνεται σε νεαρούς ακροατές και ρίχνει το βάρος στη λογική επιχειρηματολογία και ταξινόμηση· [...] τα *Ηθικά Ευδήμεια*, με εξαίρεση την εισαγωγή, είναι επιστημονικό μάθημα (Kolleg) για προχωρημένους ακροατές της Ακαδημίας· τέλος, τα *Ηθικά Νικομάχεια* είναι μια έκθεση όχι χωρίς λογοτεχνική πνοή που απευθύνεται σε ευρύ κύκλο ακροατών και αναγνωστών»¹. Η παρούσα μελέτη της αριστοτελικής έννοιας της αρετής βασίζεται στο τρίτο από αυτά.

Τα *Ηθικά Νικομάχεια* ξεκινούν με την παρατήρηση πως «κάθε τέχνη και κάθε επιστημονική έρευνα όπως και κάθε πράξη και κάθε κατόπιν σκέψεως λαμβανόμενη απόφαση φαίνεται ότι αποβλέπει σε κάποιο αγαθό» (*HN 1094a1-2*)². Ωστόσο, κάθε αγαθό που επιδιώκεται με τις επιμέρους πράξεις στη ζωή κάθε ανθρώπου αποτελεί απλώς ένα ενδιάμεσο στάδιο για την επίτευξη του ύψιστου αγαθού, της «ευδαιμονίας» (*HN 1095a14-20*). Τρία είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του υπέρτατου αυτού αγαθού:

α) είναι τέλειο, δηλαδή επιδιώκεται για χάρη του εαυτού του και όχι κάποιου άλλου («το καθ' αυτό διωκτόν του δι' έτερον και το μηδέποτε δι' άλλο αιρετόν των», (*HN 1097a32-33*),

β) είναι άυταρκες, δηλαδή ακόμη κι αν μείνει μόνο του είναι αρκετό για να κάνει τη ζωή άξια επιλογής («τίθεμεν ο μονούμενον αιρετόν ποιεί τον βίον και μηδενός ενδεά», (*HN 1097b14-15*) και

γ) είναι μη συναριθμούμενο (*HN 1097b17*), δηλαδή συμπεριλαμβάνει οποιοδήποτε ανθρώπινο αγαθό³.

Για να ολοκληρώσει τον ορισμό της ευδαιμονίας ο Αριστοτέλης εισάγει και το επιχείρημα της λειτουργίας⁴. Το ιδιαίτερο γνώρισμα του ανθρώπου, που τον διακρίνει από όλα τα άλλα είδη

¹ Düring 2003, 237-8.

² Τα μεταφρασμένα αποσπάσματα είναι απόδοση του Β. Μόσκοβη (εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη).

³ Βλ. Σκαλτσάς 1993, 23. Πρβλ. επίσης την ερμηνεία της Πεντζοπούλου-Βαλαλά ότι το ύψιστο αγαθό είναι πολυσήμαντο· Πεντζοπούλου-Βαλαλά ²1998, 260.

⁴ Για πλήρη ανάλυση του επιχειρήματος βλ. Σαντάς 2003, 138-9.

έμβιων όντων, είναι η «ψυχής ενέργεια κατά λόγον»· τέλειος είναι ο άνθρωπος που εκτελεί τέλεια αυτή τη λειτουργία· και την εκτελεί τέλεια όταν κάθε πράξη του επιτελείται σύμφωνα με την «οικείαν αρετήν» (HN 1098a8-16). Επομένως, «το ανθρώπινον αγαθόν ψυχής ενέργεια γίνεται κατ' αρετήν, ει δε πλείους αι αρεταί, κατά την αρίστην και τελειοτάτην. Έτι δ' εν βίω τελείω.» (HN 1098a17-19)

Με τον ισχυρισμό ότι η ευδαιμονία είναι ενέργεια της ψυχής που καθοδηγείται από την αρετή ο Αριστοτέλης απομακρύνεται πλέον από την πλατωνική γραμμή της διερεύνησης της ιδέας του αγαθού και στρέφεται προς τη διερεύνηση των «κατ' αρετήν» πράξεων⁵. Πριν την εξέταση της αριστοτελικής έννοιας των ενάρετων πράξεων, ωστόσο, επιβάλλεται μια τελευταία διευκρίνιση όσον αφορά στην ευδαιμονία «εν βίω τελείω». Ο ευδαίμων βίος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αφορά το σύνολο της ανθρώπινης ζωής και όχι μόνο σύντομες περιόδους αυτής. Για αυτό και η εύνοια της τύχης είναι απαραίτητη για την απόκτηση της ευδαιμονίας (HN 1099a29-b9). Εντούτοις, «αυτή η ταύτιση της ευδαιμονίας με την ολότητα του βίου δεν σημαίνει ότι ευδαίμων γίνεται κάποιος μόνο τη στιγμή του θανάτου του, αλλά ότι πρέπει να αντιμετωπίζει την ηθική του ποιότητα υπό την προοπτική της διάρκειας και της συνέχειας»⁶.

Η ηθική του Αριστοτέλη, επομένως, είναι σαφώς τελεολογική· «η ηθικότητα, κατά την άποψή του, έγκειται σε ορισμένες πράξεις που γίνονται, όχι επειδή είναι ορθές καθαυτές, αλλά επειδή θα μας φέρουν πιο κοντά στο 'ανθρώπινο αγαθό'»⁷. Το υπέρτατο δε ανθρώπινο αγαθό συλλαμβάνεται από τον Σταγειρίτη φιλόσοφο ως ένα σύνολο «ικανοτήτων και δραστηριοτήτων ορθολογικού αυτοκαθορισμού» που εκδηλώνεται μέσα από την καλλιέργεια των αρετών⁸. Σε τι συνίστανται όμως οι αρετές; Και ποια είναι εκείνη η «αρίστη και τελειοτάτη», μέσω της οποίας κατακτάται το ύψιστο αγαθό; Καταρχήν ο Αριστοτέλης περιγράφει τις αρετές ως εκείνες τις ψυχικές διαθέσεις που είναι άξιες επαίνου, και τις διαχωρίζει σε διανοητικές και ηθικές αρετές ανάλογα με το τμήμα της έλλογης ψυχής από το οποίο προέρχονται (HN A, XIII). Σύμφωνα με την αριστοτελική σύλληψη της νοητικής βαθμίδας της ψυχής⁹, αυτή αποτελείται «από ένα λογικό μέρος (το οποίο με τη σειρά του διαιρείται στον θεωρητικόν λόγον και στον πρακτικόν λόγον) και από ένα άλογο, στο οποίο ανήκουν τα πάθη, οι επιθυμίες και η βούληση»¹⁰. Οι διανοητικές αρχές αντιστοιχούν στον θεωρητικό λόγο και οι ηθικές στον πρακτικό. Επιπλέον, οι διανοητικές αρετές βασίζονται, κατά κύριο, στην διδασκαλία – άρα απαιτείται εμπειρία και χρόνος για την ανάπτυξή τους- ενώ οι ηθικές αρετές βασίζονται στο έθος (HN 1103a14-18). Λίγο αργότερα δίνεται ο ακριβής ορισμός της ηθικής αρετής: «Εστί άρα η αρετή έξις προαιρετική, εν μεσότητι ούσα τη προς ημάς, ωρισμένη λόγω και ω αν ο φρόνιμος ορίσειεν» (HN 1106b36-1107b2).

Η πρώτη συνιστώσα αυτού του ορισμού αφορά την έννοια της έξης. Σύμφωνα με αυτή, οι ηθικές αρετές δεν είναι ούτε φυσικές ούτε αφύσικες για τον άνθρωπο¹¹. υπάρχει στον καθένα η

⁵ Βλ. και Πεντζοπούλου-Βαλαλά ²1998, 260.

⁶ Κόντος 2000, 207.

⁷ Ross 2001, 266.

⁸ Βιρβιδάκης 2003, 179.

⁹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η ψυχή χωρίζεται σε τρεις ιεραρχικές βαθμίδες: τη θρεπτική, την αισθητική και τη νοητική. Η θρεπτική υπάρχει σε όλα τα έμβια όντα, η αισθητική υπάρχει στα ζώα και η νοητική υπάρχει μόνο στον άνθρωπο. Βλ. Μιχαηλίδης 2003, 291.

¹⁰ Vegetti 2000, 247.

¹¹ Αναφερόμαστε φυσικά στον ελεύθερο πολίτη, καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Vegetti (2000, 248), «ενώ η αρετή που μπορούν να επιδείξουν οι δούλοι, οι χειρώνακτες, τα τέκνα και οι γυναίκες έγκειται ουσιαστικά στη «διαφορετικού είδους για τον καθένα» υπακοή που οφείλουν στον αρχηγό της

ικανότητα να τις αποκτήσει, αλλά αυτό μπορεί να συμβεί μόνο μέσω του εθισμού (HN 1103a19-b2). Σημείο εκκίνησης για τη διαμόρφωση των έξεων είναι η ηδονή και η λύπη που αισθανόμαστε μετά από κάθε πράξη (HN 1104b 3-5). Με την επαναλαμβανόμενη εκτέλεση ενάρετων πράξεων διαπλάθουμε σταδιακά το ήθος μας¹². Λογικό επακόλουθο του συσχετισμού του έθους με τις ηθικές πράξεις είναι πως το αποτέλεσμα των πράξεων καθαυτό δεν αρκεί για να τις κρίνει ως αγαθές· αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση ο πράττων να βρίσκεται στην κατάλληλη προδιάθεση, να πράττει «πώς έχων» (HN 1105a30). Η ηθική αρετή, με άλλα λόγια, «συνιστά τη 'βιωματική προ-κατάληψη' που καθιστά δυνατή την ίδια τη φρόνηση (για αυτό και δεν υφίσταται πραγματική 'πράξη' όταν κάποιος ενεργεί υπό καθεστώς εξωτερικής βίας)»¹³[13]. Αποκλειστικός δε υπεύθυνος για τη δημιουργία του ηθικού του χαρακτήρα είναι ο ίδιος ο άνθρωπος¹⁴, με αρωγό όμως στην προσπάθειά του την κοινωνία ως καθοδηγητή και παιδαγωγό¹⁵.

Η δεύτερη συνιστώσα του παραπάνω ορισμού αποβλέπει, επίσης, στην υπευθυνότητα του ηθικού ατόμου: η αρετή είναι έξη προαιρετική. Αλλά δεν θα πρέπει να συγχέεται ο όρος προαίρεση, λέει ο Αριστοτέλης, με το εκούσιο. Γιατί εκούσιες είναι και οι ενέργειες των παιδιών και των ζώων, όμως η προαίρεση περιλαμβάνει, εκτός από την εθελούσια ενέργεια, και την επιθυμία, την σκέψη και την εκλογή αυτής (HN Γ, II). Εισάγεται, δηλαδή, ένα δεύτερο κριτήριο για να χαρακτηριστεί η πράξη ενός ανθρώπου αγαθή: «πρέπει να εκτελείται ύστερα από απόφαση παρμένη με πολύ σκέψη και συνείδηση της ενέργειας που εκτελεί» (HN 1105a30-31). Αναλυτικότερα, η διαδικασία εκτέλεσης μιας ηθικής πράξης ακολουθεί τέσσερα στάδια. Αρχικά το άτομο προσδιορίζει, αναλύει και συγκρίνει όλες τις εναλλακτικές πράξεις που αφορούν την προκειμένη περίπτωση, στα πλαίσια πάντα των δυνατοτήτων του (HN 1112a31) (βούλευση)· στη συνέχεια προχωρεί στην επιλογή της καλύτερης των εναλλακτικών πράξεων (κρίση)· έπειτα αποφασίζει ότι θα κάνει πράξη το αποτέλεσμα της κρίσης του (προαίρεση)· και τέλος προχωρά στην εκτέλεση της συγκεκριμένης πράξης (πράξη)¹⁶.

Κρίνουμε, λοιπόν, ως ηθικό έναν άνθρωπο όταν, αφενός, έχει αποκτήσει μια ηθική προδιάθεση μέσω της συνεχούς εκτέλεσης ηθικών πράξεων και, αφετέρου, προαιρείται τις αγαθές πράξεις που εκτελεί. Διότι δεν υφίσταται ηθικότητα χωρίς πράξη, σύμφωνα με τον σταγειρίτη φιλόσοφο. Για να κατορθώσουμε, επομένως, να καταλήξουμε σε πράξεις σύμφωνες με την αρετή, ο Αριστοτέλης μας παρέχει ένα μεθοδολογικό κριτήριο¹⁷: η αρετή είναι έξη προαιρετική, που βρίσκεται στο μέσον αναφορικά με μας.

«Η δ' αρετή περί πάθη και πράξεις εστίν, εν οίς η μεν υπερβολή αμαρτάνεται και η έλλειψις [ψέγεται], το δε μέσον επαινείται και κατορθούται· ταύτα δ' άμφω της αρετής. Μεσότης τις άρα εστίν η αρετή, στοχαστική γε ούσα του μέσου.» (HN 1106b24-28)

οικογένειας, τα πραγματικά ηθικά προβλήματα τίθενται μόνο όσον αφορά στη συμπεριφορά αυτού του αρχηγού –του μόνου που είναι ελεύθερος να αποφασίσει για τη διαγωγή του στα πλαίσια της οικογένειας και της πόλης, του μόνου που έχει πλήρη ευθύνη για τις πράξεις του και, συνεπώς, του μόνου που επιδέχεται ηθική αξιολόγηση».

¹² Στο σημείο αυτό διαφαίνεται ο κίνδυνος ενός φαύλου κύκλου: οι ενάρετες πράξεις προϋποθέτουν το έθος, το οποίο με τη σειρά του προϋποθέτει ενάρετες πράξεις. Τη λύση στο πρόβλημα αυτό δίνει ο Σκαλτσάς (1993, 51-8).

¹³ Κόντος 2000, 208.

¹⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ross (2001, 286): «Στο χέρι του φαύλου ανθρώπου ήταν να μη γίνει φαύλος· τούτο βέβαια δεν σημαίνει ότι αυτή τη στιγμή μπορεί να πάψει να είναι».

¹⁵ Βλ. Σκαλτσάς 1993, 54.

¹⁶ Βλ. Σκαλτσάς 1993, 27-40.

¹⁷ Ένα κριτήριο «καλής λειτουργίας», όπως το ονομάζει ο Σαντάς (2003, 148).

Με βάση τη θεωρία της μεσότητας, η ουσία της αρετής, «το τι ην είναι», έγκειται στο μέσον ανάμεσα στις ακρότητες της υπερβολής και της έλλειψης. Η αρετή, όμως, ως ενέργεια, ως άριστη πράξη, δεν αποτελεί μεσότητα αλλά ακρότητα (HN 1107a6-7). Ο ηθικός άνθρωπος οφείλει και δύναται να βρίσκει το μέσον σε μια κατάσταση και να το επιλέγει, και τούτο αποτελεί δύσκολο έργο· «διο και έργον εστί σπουδαίον είναι» (HN 1109a23-24). Η Αριστοτέλης δεν δίνει περισσότερες εξηγήσεις για την μεσότητα· προχωρεί στην περιγραφή των επιμέρους ηθικών αρετών και παρουσιάζει με παραδείγματα την μεσότητα κάθε αρετής σε αντίθεση με τις εκάστοτε ακρότητες. Όπως επισημαίνει ο Σαντάς, «η θεωρία της μεσότητας δε φαίνεται αρκετά λεπτομερής. Στερείται επαρκούς πρακτικού περιεχομένου για την καθοδήγηση των επιλογών»¹⁸. Ο Αριστοτέλης έχει επίγνωση αυτού του γεγονότος, θεωρεί όμως ότι δεν θα μπορούσε κανείς να μιλήσει με ακρίβεια για αυτό το θέμα και να δώσει έναν κανόνα γενικής ισχύος, καθώς στη διαδικασία εύρεσης της μεσότητας θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όλες οι μεταβλητές που λαμβάνουν χώρα σε κάθε ειδική περίπτωση (HN 1104a1-10). Για αυτόν τον λόγο η ηθική πράξη στοχεύει στη μεσότητα «τη προς ημάς» και εναπόκειται «εν τη αισθήσει η κρίσις» (HN 1109b23).

«Σ' όλες τις έξεις, για τις οποίες μιλήσαμε, όπως ακριβώς και σ' όλες τις άλλες υπεισέρχεται κάποιος σκοπός στον οποίο αποβλέπει ο λογικός άνθρωπος για να επιτείνει ή να χαλαρώνει (τις προσπάθειές του). Υπάρχει εξάλλου ένα όριο, δηλ. οι μεσότητες εκείνες, που βρίσκονται ανάμεσα στην υπερβολή και την έλλειψη και ανταποκρίνονται στον ορθό λόγο. [...] Για αυτό και σχετικά με τις έξεις της ψυχής δεν αρκεί να είναι σωστό ό,τι είπαμε, αλλά πρέπει και να εξακριβώσουμε ποιος άραγε είναι ο ορθός λόγος και πώς είναι δυνατό να ορισθεί» (HN 1138b21-26, 32-34). Με αυτές τις φράσεις ξεκινά το 6ο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* και εισάγει την ανάλυση της τέταρτης συνιστώσας του ορισμού της αρετής: καθορισμένη από τον λόγο. Ο τριμερής χωρισμός του ανώτερου μέρους της ψυχής αποτελεί τη βάση και για αυτήν την ανάλυση.

Η διαδικασία για την εκτέλεση μιας ηθικής πράξης, όπως περιγράφηκε ανωτέρω, αναφέρεται μόνο στα μέσα με τα οποία θα επιτευχθεί ο τελικός στόχος και όχι στον προσδιορισμό του ίδιου του στόχου· επαφίεται δε στον πρακτικό λόγο της έλλογης ψυχής να την φέρει σε πέρας. Πριν από την έναρξη αυτής της διαδικασίας, ωστόσο, θα πρέπει να έχουν ολοκληρωθεί δύο άλλες λειτουργίες. Πρώτον, ο θεωρητικός λόγος θα πρέπει να έχει θέσει τον τελικό στόχο, δηλαδή ποιο αγαθό πρέπει να αποκτηθεί ή, αλλιώς, ποια πράξη είναι καλή, καθώς έργο της διάνοιας είναι μόνο να αποφαίνεται για την αλήθεια και το ψέμα και δεν έχει τη δυνατότητα να προκαλέσει κίνηση. Δεύτερον, το άλογο μέρος της ψυχής, η «όρεξις», θα πρέπει να έχει ενεργοποιηθεί κατάλληλα ώστε να επιθυμεί την επίτευξη του τελικού στόχου. Από τη στιγμή που η θεωρητική διάνοια αναγνωρίσει κάτι ως αληθές, ως καλό έργο, ο πρακτικός λόγος αναλαμβάνει δράση, αφενός, για να μεταβάλλει αυτή την κρίση σε επιθυμία σταθερή και αμετάβλητη (HN 1105b1) μέσω της όρεξης και, αφετέρου, για να θέσει το σχέδιο πλεύσης μέσω του νου¹⁹. «διο ή ορεκτικός νους ή προαίρεσις ή όρεξις διανοητική, και η τοιαύτη αρχή άνθρωπος» (HN 1139b4-5).

Η ηθική τελειότητα, επομένως, επιτυγχάνεται όταν ο θεωρητικός λόγος αποφαίνεται αληθώς και ο πρακτικός λόγος δρα σωστά, δηλαδή η όρεξη είναι ορθή και ο νους πράττει ορθά. «ώστ' επειδή η ηθική αρετή έξις προαιρετική, η δε προαίρεσις όρεξις βουλευτική, δει δια ταύτα μεν τον τε λόγον αληθή είναι και την όρεξιν ορθήν, είπερ η προαίρεσις σπουδαία, και τα αυτά τον μεν φάναι την δε διώκειν» (HN 1139a22-26). Αυτό είναι και το χαρακτηριστικό του φρόνιμου

¹⁸ Σαντάς 2003, 153.

¹⁹ Βλ. Düring 2003, 243-5 και Ross 2001, 283-4.

ανθρώπου, ο οποίος αποτελεί την τελευταία συνιστώσα του ορισμού της ηθικής αρετής. Αναγνωρίζει την αλήθεια και, μέσω της ορθής του επιθυμίας και πράξης, γίνεται ο κανόνας και το μέτρο της αρετής για τους άλλους ανθρώπους (HN 1113a32-33)²⁰. Εξάλλου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βιρβιδάκης: «σύμφωνα με την αριστοτελική θέση για την ενότητα των αρετών (HN 1144b30-1145a2), θα συνοψίζει στο πρόσωπό του όλες εκείνες τις ιδιότητες που αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις της ευδαιμονίας»²¹.

Η φρόνηση, όμως, εκτός από κύριο γνώρισμα του φρόνιμου ανθρώπου –και συνεπώς μέρος του ορισμού της ηθικής αρετής– είναι και μία από τις διανοητικές αρετές²². Επιχειρώντας να την ορίσει ως τέτοια, ο Αριστοτέλης λέει ότι δεν είναι επιστήμη επειδή σχετίζεται με τη πράξη, και η πράξη αφορά τα «καθ' ἕκαστα» και τα «ενδεχόμενα ἄλλως ἔχειν» ενώ η επιστήμη τα «καθόλου» και τα «εξ ανάγκης ὄντα». Δεν είναι ούτε τέχνη γιατί ο σκοπός της δημιουργίας είναι κάθε φορά διαφορετικός ενώ της πράξης πάντα ένας: η ευπραξία (HN Z, IV-VI). Δεν μένει, λοιπόν, παρά να είναι «ἔξιν ἀληθῆ μετὰ λόγου πρακτικῆν περὶ τὰ ἀνθρώπων ἀγαθὰ καὶ κακὰ» (HN 1149b6-7).

Ο ορισμός αυτός, βέβαια, δεν προσφέρει κανένα καινούργιο στοιχείο. Η χαρακτηριστική ποιότητα της φρόνησης, τελικά, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Βιρβιδάκης, «δεν περιγράφεται μέσα από κάποιο σύστημα κανόνων προς τους οποίους καλείται κανείς να συμμορφωθεί, αλλά καταδεικνύεται από την ικανότητα ευβουλίας που φαίνεται να αποτελεί μη μεταδόσιμο προσόν των προικισμένων με το κατάλληλο, πεπαιδευμένο «εκ της εμπειρίας» «όμμα της ψυχής», φρονίμων»²³.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, «αντικείμενο της φρόνησης είναι τα ανθρώπινα πράγματα, τα πράγματα δηλαδή εκείνα σχετικά με τα οποία μπορεί να κρίνει και ν' αποφασίζει ο άνθρωπος. Γιατί λέμε ότι η κυριότερη ενέργεια του φρόνιμου ανθρώπου είναι να κρίνει και να αποφασίζει σωστά. Αλλά, όταν πρόκειται για πράγματα που είναι αδύνατον να είναι διαφορετικά ή δεν επιδιώκουν ένα πραγματοποιήσιμο σκοπό, και μάλιστα σκοπό που αποβλέπει σ' ένα αγαθό που μπορεί να επιτύχει, κανένας δεν μπορεί να κρίνει και να αποφασίζει. Επομένως, απόλυτα φρόνιμος άνθρωπος είναι εκείνος που γνωρίζει, έπειτα από ώριμη σκέψη, ν' αποκτά αυτό που μπορεί να επιτευχθεί με τη δράση, το υπέρτατο αγαθό» (HN 1141b7-14).

Θα ήταν, ίσως, λογικό να υποθέσουμε από τα παραπάνω ότι η φρόνηση είναι η τέλεια αρετή μέσω της οποίας προσεγγίζουμε το ύψιστο αγαθό, την ενάρετη ζωή στα πλαίσια του πολιτικού βίου. Ο Αριστοτέλης, όμως, θα μας διαψεύσει. Η σοφία, μας λέει, είναι εκείνη η «αρίστη και τελειοτάτη» αρετή, μέσω της οποίας ο άνθρωπος κατακτά την τέλεια ευδαιμονία. Επισημαίνει, βέβαια, ότι σοφία και φρόνηση είναι αρετές αναγκαίες καθαυτές, ακόμα και αν τίποτε δεν δημιουργούνται από αυτές, γιατί αποτελούν τις αρετές των δύο μερών της ψυχής, του θεωρητικού και του πρακτικού λόγου, αντίστοιχα (HN 1144a1-3). Όμως και οι δύο δημιουργούν, αφού είναι απαραίτητες για την σωστή προαίρεση, καθώς «η μεν γαρ το τέλος η δε τα προς το τέλος ποιεί πράττειν» (HN 1145a5-6). Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που η σοφία είναι ανώτερη από την φρόνηση, όπως η υγεία είναι ανώτερη από την ιατρική (HN 1145a7-9). Πρόκειται για την αρετή του τελειότερου και θεϊκότερου μέρους του ανθρώπου, του

²⁰ Αντίθετα, η ορθή πράξη που συνοδεύεται από ορθό λόγο αλλά όχι και από ορθή όρεξη είναι χαρακτηριστικό του εγκρατούς ανθρώπου· ενώ η λανθασμένη πράξη που εκκινεί από έλλειψη ορθής όρεξης ή από έλλειψη ορθού λόγου χαρακτηρίζει τον ακρατή και τον ακόλαστο, αντίστοιχα (HN VII, I-X). Βλ. και Σκαλτσάς 1993, 47-66.

²¹ Βιρβιδάκης 2003, 173.

²² Οι διανοητικές αρετές είναι πέντε: η τέχνη, η επιστήμη, ο νους, η φρόνηση και η σοφία (HN 1139b15).

²³ Βιρβιδάκης 2003, 175.

θεωρητικού νου (HN 1177a12-17). Για αυτό και η προτροπή του Αριστοτέλη «πάντα ποιείν προς το ζην κατά το κράτιστον των εν αυτώ» (HN 1177b33-34) «δεν μπορεί να ερμηνευθεί παρά μέσα από την μετοχή του ανθρώπου στο θεϊκό στοιχείο, που είναι ο νους»²⁴.

Ως εκ τούτου, ο ιδεώδης βίος σύμφωνα με τον Αριστοτέλη έγκειται στην ενέργεια εκείνη που ανταποκρίνεται στην αρετή της σοφίας: «ωστ' είη αν η ευδαιμονία θεωρία τις» (HN 1178b32). Στόχος δε της θεωρίας είναι η θέαση της αλήθειας για το αιώνιο ον. Αυτό που περιγράφει, τελικά, ο Αριστοτέλης ως ιδανική ζωή δεν είναι άλλο από τον τέλει φιλοσοφικό βίο. Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, «χωρίς να καθορίζεται από τις ηθικές έξεις, χωρίς να έχει ανάγκη από διαλείμματα, χωρίς να υπόκειται στην τύχη, η θεωρία είναι η συνεχέστερη και πιο ευχάριστη δραστηριότητα που ταιριάζει στο ανθρώπινο ον»²⁵. Εντούτοις, σε ελάχιστους και εκλεκτούς δίνεται η δυνατότητα και έχουν την ικανότητα να φτάσουν σε αυτό το επίπεδο τελειότητας. Στους υπόλοιπους αρμόζει να θέτουν ως στόχο ζωής την ευπραξία. Εξάλλου, ακόμα και αυτοί που θα θέσουν ως στόχο ζωής την θεωρία θα πρέπει να μην παραμελήσουν στη διάρκεια της ζωής τους το *ευ πράττειν*, ώστε να μπορέσουν να διατηρήσουν την νόησή τους καθαρή για να επιδοθούν ανενόχλητοι στις θεωρητικές επιστήμες όταν θα ολοκληρωθούν ως φιλόσοφοι²⁶. Αυτός είναι ο λόγος που ο Αριστοτέλης θέτει ως δεύτερο, στην ιεραρχία της ευδαιμονίας, τον ενάρετο βίο στο πλαίσιο της πολιτικής ζωής (HN K, VIII). Δεν θα πρέπει να λησμονούμε, εξάλλου, ότι η νομοθεσία, ως «αρχιτεκτονική φρόνησις» (HN 1141b25), παίζει καθοριστικό ρόλο στην ευδαιμονία της πολιτείας, εφόσον η μεγάλη μάζα του λαού «από τη φύση της δεν πειθαρχεί από σεβασμό, μα από φόβο, και δεν μένει μακριά από το κακό γιατί είναι ατιμωτικό, αλλά επειδή επιβάλλονται τιμωρίες εναντίον της» (HN 1179b10-12). Γύρω από αυτού του είδους την ευδαιμονία στρέφεται άλλωστε όλο το περί ηθικής έργο του Αριστοτέλη. Για αυτό και ο Düring χαρακτηρίζει την ηθική του ως «κοινωνική ηθική, φιλοσοφία της ανθρώπινης συμβίωσης»²⁷.

Βιβλιογραφία

Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 2 τόμοι, απόδ. Β. Μόσκοβη, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1993.

Βιρβιδάκης, Σ. 2003 Η αριστοτελική Ηθική και οι σύγχρονες αντιθεωρητικές τάσεις στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας, στο: Ανδριόπουλος Δ.Ζ., *Αριστοτέλης*, τ. Ι, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.

Düring, I. 2003. *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τ. Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Κόντος, Π. 2000. Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Ηθική και πολιτική φιλοσοφία, στο: Βιρβιδάκης Σ. κ.ά., *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: από την Αρχαιότητα έως τον 20ο Αιώνα*, τ. Α', ΕΑΠ, Πάτρα.

Μιχαηλίδης, Κ. 2003 Η μεσότητα ως συνθετική αρχή της ψυχής κατά τον Αριστοτέλη, στο: Ανδριόπουλος Δ.Ζ., Ανδριόπουλος Δ.Ζ., *Αριστοτέλης*, τ. ΙΙ, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.

Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ. ²1998. *Προβολές στον Αριστοτέλη*, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.

Ross W.D., ³2000. *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μήτσου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα.

²⁴ Πεντζοπούλου-Βαλαλά ²1998, 272.

²⁵ Κόντος 2000, 211.

²⁶ Βλ. Düring 2003, 233.

²⁷ Düring 2003, 206.

Σαντάς, Γ. 2003. Είναι η Ηθική του Αριστοτέλη αρεταϊκή; στο: Ανδριόπουλος Δ.Ζ., *Αριστοτέλης*, τ. Ι, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.

Σκαλτσάς, Θ. 1993. *Ο χρυσός αιώνας της αρετής. Αριστοτελική ηθική*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Vegetti, M. 2000. *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ.Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Π. Τραυλός, Αθήνα.

© 2005 Μαστοράκη Ανδρονίκη

